

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

БОЛДЕЦЬКА Ольга Аркадіївна

ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ
В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ

Спеціальність 22.00.01 - теорія та історія соціології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Харків - 1996

Дисертація є рукопис

Робота виконана в Харківському державному університеті

Науковий керівник - доктор соціологічних наук, професор
Подольська Єлизавета Ананіївна

Офіційні опоненти - доктор соціологічних наук
Черниш Наталя Йосипівна

кандидат філософських наук, доцент
Тарасова Ольга Павлівна

Провідна організація - Харківський педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

Захист відбудеться "3" травня 1996 р. о 12 годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д 02.02.06. Харківського
державного університету за адресою: 310077, м. Харків, вул.
Мироносицька, 1, соціологічний факультет, ауд. 2-29

З дисертацією можна ознайомитися в центральній науковій
бібліотеці Харківського державного університету за адресою: 310002,
м. Харків, пл. Свободи, 4.

Автореферат розісланий "1" листопада 1996 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради
кандидат філософських наук, доцент

Шермет І.І.

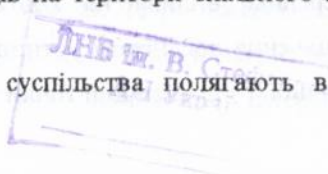
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження обумовлюється досягненням Україною незалежності, що поставило перед наукою завдання всебічного обґрунтування етнонаціональної політики нової держави. Очевидним є те, що перехід до продуктивних форм соціального розвитку, перетворення в політичній, соціальній, культурній сферах суспільства неможливі без такої політики, яка враховує реалії етнічних процесів, характер і тенденції розвитку народів, які населяють територію української держави.

При вивченні сучасних етнічних процесів значну роль відіграє дослідження етнічної самосвідомості як однієї з найважливіших ознак етносу. Суб'єктивно усвідомлена етнічність є виявленням консолідації народу, його здібності до єдності дій в ім'я спільних цілей. Разом з тим у поліетнічних державах (а Україна є саме такою) це показник суспільних настроїв і відносин, тому вивчення етнічної самосвідомості має не тільки наукову, але і практичну значущість.

Наслідки зростання етнічної самосвідомості, як і будь-якого суспільного процесу, не одноваріантні. З одного боку, це явище, безумовно, позитивне, бо на його підставі вирішується одна з важливіших соціальних проблем - проблема національного відродження. З другого боку, гіпертрофовані уявлення про пріоритетність етнічного в соціальному можуть мати неоднозначні наслідки для міжнаціональних відносин. У зв'язку з цим надзвичайно актуалізується дослідження проблеми етнічної самосвідомості та її впливу на перспективи збереження міжнаціональної злагоди різних народів на території спільного проживання.

Гуманістичні завдання суспільства полягають в тому,

щоб зрозуміти самопочуття людей різних національностей, зняти соціальні бар'єри, які сприяють розподілу людей на "своїх" і "чужих", максимально зменшити етнічну напруженність, а для цього важливо знати стан етнічних уявлень і почуттів, всього того, що входить до етнічної самосвідомості.

Зазначені міркування мають безпосереднє відношення до тих завдань, які зараз вирішує Україна. Будівництво національної державності з необхідністю передбачає і розвиток нації. У зв'язку з тим, що продовжується дискусія про шляхи національного будівництва в Україні, вибір як його основи етнічної чи громадської моделі нації, надзвичайно важливо і в теоретичному, і практичному плані подати соціологічний аналіз етнічної самосвідомості різних етносів. Такий аналіз дозволить показати, як реально протікають процеси консолідації народу України в єдину соціальну спільність.

Особливу актуальність ці дослідження набувають у тих регіонах, які розташовані в прикордонних областях, бо їх специфіка здійснює помітний вплив не тільки на формування етнічної самосвідомості, але й на її функціонування, і врешті решт, реальну поведінку людей. Саме як такий регіон нами була обрана Харківська область - одна з типових областей українсько-російського прикордоння з характерними регіональними особливостями.

Відображаючи різні зв'язки і відносини об'єктивного світу, етнічна самосвідомість здатна бути і активною, і нейтральною, і консервативною силою. Саме стан етнічної і національної самосвідомості стає важливим фактором розвитку, який безпосередньо впливає на хід соціально-політичних процесів, тому значення досліджень етнічної самосвідомості зростає і з теоретичної, і з практичної точки зору.

Ступінь наукової розробки проблеми. У цілому вивчення етнічної самосвідомості йде в суспільних науках у двох взаємозв'язаних, але чітко розмежованих планах, у залежності від того, на якому рівні функціонування вона розглядається: по-перше, з точки зору групи, спільності в цілому [Ю. Бромлей, 1973, 1983; Р. Джаригасинова, 1986, 1987; В. Козлов, 1974; Б. Крюков, 1986; П. Кушнер, 1949; Д. Лихачов, 1991; В. Піменов, 1977; Б. Поршнев, 1966; С. Токарев, 1964; К. Чистов, 1972; W. Elliot, 1983; N. Glazer, 1975; A. Smith, 1989, 1992 та ін.], по-друге, прояви її на рівні конкретних особистостей [Ю. Бромлей, 1972; М. Губогло, 1975; Л. Дробіжева, 1982; О. Кожанов, 1976; І. Снежкова, 1983; Б. Паригін, 1967; A. Royle, 1982 та ін.]. Ці два аспекти вивчення, хоча їх повністю розділити не можна, породжують значні розбіжності у підходах і, відповідно, приводять до виділення різних сторін у змісті поняття етнічної самосвідомості.

Окремий розділ у теорії етносу складають питання, пов'язані з вивченням структури етнічної самосвідомості, її компонентів. Одні дослідники розглядають дане поняття як усвідомлення приналежності до того чи іншого етносу [О. Козлов, 1974], більшість же інших бачать структуру етнічної самосвідомості більш складною [Ю. Бромлей, 1983; Л. Дробіжева, 1985; М. Крюков, 1976; Г. Старовойтова, 1985; Г. Шелепов, 1968]. Найбільш повне, узагальнююче трактування етнічної самосвідомості було запропоноване Ю. Бромлеем у роботі "Нариси теорії етносу" (1983).

Новий етап в осмисленні поняття та структури етнічної самосвідомості був пов'язаний з етносоціологічними дослідженнями (праці Ю. Арутюняна, М. Губогла, Л. Дробіжевої, Г. Старовойтової, О. Сусоколова та ін.). Етносоціологи звернули увагу на зростання такого компоненту, як "національні інтереси"; ет-

носоціологічні дослідження виявили ієрархічну супідрядність структурних елементів етнічної самосвідомості, а також те, що на різних етапах етнічної історії на перший план висуваються різноманітні компоненти самосвідомості [Л.Дробижєва, 1992].

Значення досліджень етнічної самосвідомості і зацікавленість у них зросли завдяки змінам соціально-політичних умов, пов'язаних з розпадом СРСР і виникненням нових незалежних держав. Тут виділяються насаперед праці: Є.Галкіної, М.Губогла, Л.Дробижєвої, В.Євтуха, С.Рижової, В.Тишкова, Н.Черниш, де досліджується вплив нових соціально-політичних умов на розвиток етнічних процесів, у тому числі й етнічної і національної самосвідомості.

Проблема етнічної самосвідомості настільки багатогранна, що її різноманітні аспекти, а також окремі структурні елементи стали предметом самостійних досліджень: проблемам мови присвячені праці А.Аклаєва, І.Попової, Т.Рудницької, О.Черниша і О.Жирякова; етнічної ідентичності як особистої цінності - дослідження Є.Галкіної і С.Рижової; проблемам толерантності в міжетнічних стосунках і етнічним стереотипам - праці Т.Клинченко, Є.Головахи і Н.Паніної, В.Малькової, О.Орлова, В.Павленко. Ряд досліджень було присвячено етапам і факторам, що впливають на формування етнічної і національної самосвідомості (праці Л.Дробижєвої, І.Снежкової, Н.Черниш).

Великий досвід у вивченні етнічних процесів і етнічної ідентичності накопичений західними дослідниками. Це і теоретичні праці: Дж.Армстронга, Ф.Барта, Д.Белла, Дж.Комароффа, Е.Сміта, У.Хобсбаума, К.Янга; і емпіричні дослідження Х.Ганса, А.Роуз, Дж.Смоліча та ін. Закордонні моделі вивчення етнічної ідентичності характеризуються своєю теоретич-

ною неоднорідністю, їх можна подати як підходи, які досліджують її різні рівні - особистісний і рольовий (груповий) аспекти.

У працях українських етносоціологів, етнографів, культурологів В.Євтуха, О.Нельги, О.Пономарьова, О.Семашка, М.Шульги та ін. розглядаються загальнотеоретичні питання розвитку етносів. Безпосередньо вивченню етнічної і національної самосвідомості чи її окремих компонентів присвячені дослідження В. Арбеніної, Є. Головахи і Н. Паніної, Т. Клищенко, О. Орлова, В. Хмелька, а також спільна праця Н.Черниш, Ю. Васильєвої, О. Голяки, Б. Поляруша, Т. Старченко.

У вітчизняних і закордонних суспільних науках накопичено значний досвід у дослідженні етнічної самосвідомості як на теоретичному, так і на практичному рівні. Однак у вивченні даної проблеми є ряд питань, які потребують подальшого поглибленого і конкретного дослідження. Це обумовлено насамперед тим, що етнічна самосвідомість є "рухомим" утворенням, її активізація чи, навпаки, послаблення залежить від конкретних історичних, соціально-політичних умов, у яких знаходиться той чи інший етнос. Трансформація суспільства, яка відбулася за останні роки, помітно вплинула на стан етнічної самосвідомості та етнічних процесів у цілому. Все це потребує глибокого і конкретного аналізу змісту і функціонування етнічної самосвідомості, з'ясування значення соціальних факторів, що впливають на її розвиток. Не менш актуальним є вдосконалення методики дослідження етнічної та національної самосвідомості, у тому числі її індикаторів.

У зв'язку з цим у даній праці ми намагалися розглянути проблему етнічної самосвідомості не тільки через вивчення її структури, функцій, форм виявлення, але і через аналіз її цінностей і символів.

У вітчизняній науці спеціальних етносоціологічних чи етнопсихологічних досліджень цінностей і символів етнічної самосвідомості практично немає; найбільшою мірою реалізований етнографічний підхід до вивчення етнокультурних систем символів і цінностей, де поданий аналіз соціальних норм, звичаїв та інших одиниць етнічних культур, що відображають етнічні цінності (але не цінності етнічної самосвідомості).

У цьому дослідженні цінності і символи розглядаються в ракурсі етнічної самосвідомості і розуміються як значущість явищ, предметів реальної дійсності, головним чином, у функції соціально-нормативних регуляторів, як *колективні уявлення, які мають особистісний зміст.*

Мета роботи. Основна мета дослідження - зафіксувати стан етнічної самосвідомості на сучасному етапі; з'ясувати зміст і особливості функціонування етнічної самосвідомості через аналіз її цінностей і символів.

Завдання дослідження. Для досягнення сформульованої мети в дисертації поставлені такі методологічні і прикладні завдання:

- проаналізувати основні теоретичні підходи до інтерпретації феномена етнічності і можливості їх використання в конкретних етносоціологічних дослідженнях;

- уточнити зміст поняття "етнічна самосвідомість", її структуру, функції, виявити роль цінностей і символів етнічної самосвідомості;

- розглянути основні ідеї і положення соціологічних теорій цінностей і можливості їх застосування в етнічній проблематиці;

- зафіксувати стан етнічної самосвідомості через аналіз її цінностей і символів, здійснюючи порівняльний аналіз у сервовищі двох поколінь; показати основні тенденції у розвитку

етнічної самосвідомості підлітків;

- показати, що активізація і функціонування етнічної самосвідомості, актуалізація її окремих цінностей і символів детермінується соціально-політичними умовами, а також регіональною специфікою.

Методологія дослідження. Дана робота спирається на розробки і досягнення ряду наукових дисциплін: соціології, етнології, соціальної антропології, соціальної психології. Автор спробувала врахувати більшість існуючих теоретико-методологічних підходів - основою дисертаційної роботи є праці вітчизняних і закордонних дослідників у сфері етнологічних наук. Разом з тим, у теоретичному плані в цьому дослідженні більше реалізовані "конструктивістський" і "символічний" підходи до інтерпретації феномену етнічності. Методика й інструментарій дослідження розроблялися на підставі вже існуючих експериментальних методик (адаптованих до конкретних умов), а також безпосередньо самим автором.

Об'єкт дослідження - дві вікові групи українсько-російського прикордоння - підлітки і їх батьки, соціалізація і етнізація яких проходила у різних соціально-політичних умовах і системах.

Предмет дослідження - зміст етнічної самосвідомості, її цінності і символи.

Емпіричну базу дисертації склали соціологічні дослідження: "Етно-культурні, політичні і професійні орієнтації старшокласників" і "Етно-культурні особливості двомовності", які проводилися науково-дослідницьким центром "Інформсоціологія" у 1995-1996 рр. за участю автора. Також як інформаційна база активно використовувалися етнографічні, історичні, статистичні джерела.

Наукова новизна дисертації. На підставі опрацювання теорій і методик вивчення етнічної самосвідомості, розроблених в етносоціології, соціальній антропології, сформовані концептуальна схема та власний дослідницький підхід до вивчення етнічної самосвідомості, основними складовими яких виступають наступні положення:

- чітко розмежовуються поняття "етнічна самосвідомість", "національна самосвідомість", "етнічна ідентифікація", "етнічна ідентичність";

- етнічна самосвідомість вперше розглядається через призму її цінностей і символів. Автором сформульовано робоче визначення етнічної самосвідомості, яке враховує її комплексну соціально-культурну природу;

- на базі порівняльного аналізу змісту етнічної самосвідомості двох поколінь українсько-російського прикордоння (підлітків і їх батьків) показано, що активізація етнічної самосвідомості й актуалізація її окремих цінностей і символів детермінується соціально-політичними умовами і регіональною специфікою;

- розглядається взаємозв'язок між мірою входження респондентів у етнічну проблематику ("власна етнічність як цінність") і їх установками на міжнаціональні контакти, а також проаналізоване реальне ставлення до проблеми націобудівництва в Україні.

Отримані результати дозволяють зробити висновок як про місце і роль етнічної самосвідомості в структурі самосвідомості особистості, так і про характерні особливості змісту, проявів і функціонування етнічної самосвідомості в умовах суспільства, що змінюється.

Науково-практичне значення дослідження полягає насамперед у можливості використання отриманих результатів і висновків у практиці державних і суспільно-політичних організацій при вирішенні питань, які стосуються міжнаціональних відносин, а також при обґрунтуванні і розвитку державної етнополітики.

Вміщені у дисертації положення і методики можуть стати базою для наступних етносоціологічних досліджень.

Результати і висновки дослідження можуть бути використані при підготовці курсу "Етносоціологія" для студентів соціологічних факультетів, а також у педагогічній і науково-просвітницькій діяльності.

Апробація роботи. Основні теоретичні положення дисертації і результати емпіричних досліджень були викладені у доповідях і виступах на Харківських соціологічних читаннях (Харків, 1995 р.), методичних семінарах Міжнародної школи з методів соціальної антропології (Одеса-Берлін, 1995р.), Міжнародних конференціях: "Толерантність як культурна універсальність" (Харків, 1996р.), "Глобалізація політики в контексті сучасної політичної культури: досвід і перспективи Східної Європи" (Харків, 1996р.), "Росія й Україна на порозі ХХІ ст. Шляхи поєднання національних інтересів і братерської взаємодопомоги" (Воронеж, 1996р.), III Міжнародному конгресі українців (Харків, 1996).

Дисертація обговорена на засіданні методичного семінару кафедри соціології соціологічного факультету Харківського університету, у Регіональному науково-дослідницькому центрі "Інформсоціологія". За результатами дослідження також була підготовлена доповідь, подана на обговорення Харківському Історико-філологічному товариству.

Матеріали дисертаційної роботи використовувалися під час читання спецкурсу "Етнічний фактор у соціальних процесах" для студентів Української Фармацевтичної академії.

Структура роботи. Дисертація складається з вступу, двох розділів, восьми параграфів, висновку, списку використаної літератури і додатку.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** подана загальна характеристика роботи, яка включає опис: (1) актуальності теми; (2) ступеня її наукової розробленості; (3) об'єкта і предмета дослідження; (4) основної мети і завдань; (5) методологічної і емпіричної бази дослідження; (6) наукової новизни результатів, які виносяться на захист; (7) науково-практичного значення дисертаційного дослідження; (8) апробації роботи.

У **першому розділі "Методологічні підходи до дослідження етнічної самосвідомості"** поставлені такі завдання: (1) проаналізувати основні теоретичні підходи до інтерпретації феномена етнічності і можливості їх використання в конкретних соціологічних дослідженнях; уточнити зміст основних категорій, які використовуються при аналізі етнічних процесів; (2) дати характеристику теоретичних підходів у дослідженні етнічної самосвідомості, з'ясувати її структуру, функції, методи вивчення; (3) виявити роль цінностей і символів етнічної самосвідомості, розглянути основні ідеї і положення соціологічних теорій цінностей і можливості їх застосування в етнічній проблематиці; (4) описати стратегію дослідження, яка використовувалася в даній праці.

У **першому параграфі "Основні теоретичні концепції феномена етнічності"** дається характеристика різних підходів до

інтерпретації феномена етнічності: примордіалізму, конструктивізму, інструменталізму (у рамках яких виділяються "символічний", "суб'єктивістський" напрямки); підкреслюються ті ключові моменти зазначених теорій, які допомагають розкрити сутність етнічного.

Аналіз різних теорій етнічності свідчить, з одного боку, про різноманіття підходів у інтерпретації етнічного феномена, з другого - про те, що у світовій етнологічній науці на сьогоднішній день не вироблена цілісна концепція етно-національного розвитку. Але потреба в такій концепції відчувається все з більшою гостротою. Автор підтримує точку зору тих дослідників, які вважають, що докладний аналіз етнічних процесів потребує інтеграції всіх підходів.

У дисертаційній роботі особлива увага приділяється конструктивізму і "символічному" підходу, що пов'язано насамперед з метою і завданнями дослідження, а також з тим, що ці концепції все ще залишаються поза увагою більшості вітчизняних суспільствознавців, і в академічному дискурсі тільки починається знайомство і обговорення цих напрямків.

Використання різних теоретичних і методологічних підходів до розуміння національно-етнічного і форм його прояву викликало безліч трактовок основних етнічних категорій; неоднозначність тлумачення основних понять пояснюються і недостатньо чітким розмежуванням національного й етнічного. У дисертаційній роботі здійснена спроба "розмежувати" дані поняття. З врахуванням цього і на підставі аналізу категорій, які використовуються в етнології, етносоціології, психології, соціальній антропології, були уточнені і сформульовані основні поняття, що необхідні при аналізі етнічних процесів, а саме: "нація", "етнос", "етнічна група", "етнічні процеси", "етнічна са-

мосвідомість" (при цьому підкреслюється, що поняття "етнічна самосвідомість" і "національна самосвідомість" не є тотожними).

Другий параграф "Етнічна самосвідомість: структура, функції, методи вивчення" присвячений аналізу методологічного апарату і методичного інструментарію дослідження етнічної самосвідомості.

У даному дослідженні *етнічна самосвідомість розглядається як уявлення, оцінка і утвердження етносом (індивідом) самого себе як реально існуючого суб'єкта соціальної дійсності та історичного процесу.*

Робоче визначення структури етнічної самосвідомості, орієнтоване на комплексний, системний аналіз, сформульоване таким чином: *етнічна самосвідомість є комплексним динамічним етно-культурним феноменом, структурними елементами якого є: етнічна ідентифікація, уявлення про "типові риси" своєї спільності, її властивостей як цілого; уявлення про спільності історичного минулого народу, мову, культуру, символи, про територіальну спільність ("Рідну землю"), пов'язані при певних конкретно-історичних умовах з державною спільністю, релігійною свідомістю; доповнені усвідомленням етнічних цінностей та інтересів, комплексом емоційних відносин до етнічної дійсності, усвідомленим відношенням до матеріальних і духовних цінностей етносу.* При цьому розрізняється етнічна самосвідомість особистості і самосвідомість спільноти.

Окреме місце у логічному аналізі понять займає співвідношення етнічної свідомості і самосвідомості. Це близькі, але не тотожні духовні феномени. Самосвідомість вкпочає в свій зміст ті ж компоненти, що і свідомість, однак відрізняється якісно новим рівнем розвитку цих компонентів і свідомості в цілому, тобто поняття етнічної самосвідомості виявляє якісний рівень

розвитку свідомості.

У зв'язку з тим, що у ряді праць використовуються терміни "етнічна ідентифікація" і "етнічна ідентичність", дається аналіз цих понять. Зазначається, що використання терміну "етнічна самосвідомість" у даному дослідженні обумовлено прагненням підкреслити його спрямованість на вивчення цього феномена на груповому рівні, а не на особистісному. Крім того, етнічна ідентифікація входить у поняття "етнічна самосвідомість", яке є більш комплексним.

У дисертаційному дослідженні дається характеристика існуючих методів вивчення етнічної самосвідомості, які умовно поділяються на три групи: особистісно-психологічні, соціально-психологічні, етносоціологічні.

У рамках соціологічного підходу до етнічної спільності й етнічної самосвідомості головним об'єктом виступає не сама особистість як носій етнічних особливостей (як у психологічному підході) і не вплив групових норм, цінностей, характеристик на людину - члена етнічної групи (соціально-психологічний підхід), а сама етнічна спільність. Такий підхід дозволяє, не випускаючи в аналізі індивідуально-особистісних аспектів етнічної самосвідомості, вивчати більш загальні процеси, які відбуваються з етнічними спільностями в більш комплексному і системному варіанті. Етнічна самосвідомість - складний і багатоплановий феномен, емпіричне вивчення якого поєднане з врахуванням багатьох моментів, тому він може бути зрозумілий і визначений тільки в термінах і цінностях більш широких соціальних зв'язків.

У даній дисертаційній роботі був запропонований і використаний один з методів вивчення змін у змісті етнічної самосвідомості - метод соціологічного аналізу етнічної самосвідо-

мості через її цінності й символи.

У третьому параграфі "Дослідження цінностей і символів у структурі етнічної самосвідомості" виявляється роль цінностей і символів в етнічній самосвідомості, а також аналізуються основні ідеї і положення соціологічної теорії цінностей і можливості їх використання в етнічній проблематиці.

З точки зору концептуального підходу до етнічного феномена в цілому, в даній роботі цінності і символи розглядаються як "конструкти" різного рівня - глибинної, особистісної й актуалізованої, ідеологізованої значущості.

При аналізі структури цінностей етнічної самосвідомості важливо враховувати дві групи цінностей: термінальні й інструментальні. На різних етапах етнічної історії, внаслідок конкретних історичних, соціальних і політичних змін, різні цінності (своєї території, культури, мови, історії, державності і т.п.) можуть висуватися на роль термінальних, домінуючих цінностей у мотиваційній структурі свідомої колективної дії і, відповідно, всі інші цінності розглядатися лише як засоби, як підлеглі цінності по відношенню до цінностей-домінант.

Використання положення теорії цінностей про інтраперсональні й інтерперсональні цінності (серед термінальних) і моральні цінності і цінності компетенції (серед інструментальних цінностей) дозволяє більш глибоко зрозуміти міжетнічні взаємодії, особливо в стадії конфлікту. У цьому зв'язку з'являється можливість окреслити наступні напрямки етносоціологічного дослідження цінностей в аспекті вирішення етнічних конфліктів: (1) вивчення міри невідповідності термінальних цінностей різних груп на різних етапах конфлікту для прогнозування можливих змін у способах ведення міжетнічної боротьби; (2) вивчення того, наскільки моральні підстави й виправдання

поведінки членів групи виникають на підставі значущості цінностей-домінант, а також наскільки девальвуються інструментальні цінності під час конфлікту.

Етнічна самосвідомість є суб'єктивним відображенням етнічної культури, яка становить "систему знань, символів і значень, що історично склалися і поділяються членами даної національної спільності" [A. Smith,1983]. Таким чином, вона може вивчатися і через аналіз її символів. Найбільш цікавим є дослідження символів в тих їх функціях, коли символи виступають як сконцентроване узагальнення, як сенс, ідея, явище.

Важливим у дослідженні символічної системи етнічної самосвідомості є положення про те, що символи мають інструментальний характер [R.Firth,1973; H.Kohn,1967]. Кожний ключовий символ і їх зміна зумовлюються характером політичної ситуації і певними історичними факторами.

Аналіз змісту і функціонування існуючих цінностей і символів дає можливість виявити: які цінності і символи є найбільш актуалізованими в цей час; на яку аудиторію орієнтована певна ціннісна і символічна система; які соціальні групи імовірно всього сприймуть ту чи іншу ціннісно-символічну систему; які моделі поведінки і риси характеру будуть культивуватися цією системою як дійсно етнічні і національні.

У четвертому параграфі "Стратегія й організація дослідження" дається обґрунтування використаної в дослідженні стратегії.

Попередні етносоціологічні дослідження [І.Снежкова,1983] показали, що процес формування етнічної самосвідомості починається ще в дитинстві і проходить кілька етапів. Старший шкільний вік (15-17 років) - період, коли зміцнюється усвідомлення своєї етнічної приналежності, формується мотивація ви-

бору національності, тобто саме він є найбільш значним у процесі етнізації особистості, у становленні особистої етнічної ідентичності і цінносного ставлення до неї.

Основна дослідницька гіпотеза полягала у тому, що етнічна самосвідомість являє собою "рухоме" утворення, активізація і функціонування якого залежать від соціально-політичних умов, в яких знаходиться той чи інший етнос. У зв'язку з цим цікавим є компаративний аналіз етнічної самосвідомості двох поколінь - підлітків та їх батьків - соціалізація і етнізація яких проходила в різних соціально-політичних умовах і системах, де домінуючими є різні цінності і символи (у тому числі і у сфері міжетнічної взаємодії).

Виходячи з цього, в соціологічному дослідженні (1) "Етно-культурні, політичні і професійні орієнтації старшокласників", яке проводилося в квітні-травні 1995р., об'єктом дослідження були старшокласники (учні 9 і 11 класів) та їх батьки. Дослідження проводилося у м.Харкові і у Харківській області.

Додатковим до основного дослідження (1) виступає соціологічне дослідження (2) "Етно-культурні особливості двомовності" (лютий 1996р.). В методологічному плані у даному дослідженні було використане одне з положень конструктивізму, відповідно з яким у формуванні уявлень про етнічність велику роль відіграють "професіонали уявлень" - письменники, вчені, політики, тощо. Тому як об'єкт дослідження нами була обрана глядацька аудиторія спектаклю за п'єсою М.Куліша "Мина Мазайло" (сюжетна лінія п'єси стосується етно-культурних проблем і мовної ситуації у Харкові). Під час даного дослідження перевірялися окремі гіпотези, а саме ті, які були пов'язані з етно-культурною і мовною специфікою Харківського регіону.

Другий розділ "Емпіричне вивчення етнічної самосвідомості" присвячений аналізу матеріалів конкретних емпіричних досліджень етнічної самосвідомості двох поколінь українсько-російського прикордоння - підлітків та їх батьків. Результати дослідження дозволили перевірити і підтвердити основні гіпотези відносно змісту і функціонування етнічної самосвідомості.

У першому параграфі "Етно-культурні особливості Харківського регіону" розглянуті: 1) основні принципи виділення регіонального фактору; 2) етно-культурна специфіка Харківського регіону.

Регіональний фактор відноситься до загальних соціальних факторів, які виявляють умови функціонування соціального життя конкретного суспільства. Він є специфічним засобом накопичення, зберігання і передачі соціальної інформації у вигляді традицій, норм, цінностей, отже, його можна подати як соціальний досвід. У зв'язку з цим регіональний фактор виконує функції: кумуляції, консервації, трансляції і соціалізації.

У даному дисертаційному дослідженні Харківський регіон розглядається як один з типових регіонів українсько-російського прикордоння. Проведений аналіз історичних, етнографічних і статистичних джерел дозволив зробити висновок про те, що етно-культурна ситуація Харківського регіону обумовлюється: по-перше, переважанням в етнічній структурі великих за кількістю етнічних груп - українців і росіян; по-друге, взаємодією і взаємовпливом двох культур - української і російської. Головна особливість даного регіону полягає в тому, що наявність двох культур створює умови не відчуження, а сприйняття українцями і росіянами один одного як "свого іншого"; тобто етнічна толерантність закладається як характерна риса ментальності.

У другому параграфі "Фактори етнічної ідентифікації" уточнено поняття етнічної ідентифікації і розглянуті її основні фактори.

Етнічна ідентифікація розуміється як самовизначення індивідом своєї етнічної належності і розглядається як один з структурних елементів етнічної самосвідомості.

Під час проведення дослідження підтвердилося, що етнічна самоідентифікація відбувається як процес ототожнення суб'єкта зі своїм етносом, в основі якого лежить принцип зіставлення "ми-вони"; в етнічну ідентифікацію включається також сукупність уявлень як про етнооб'єднуючі, так і про етнодиференціюючі ознаки.

Найбільш значущими ознаками, навколо яких відбувається процес етнічної ідентифікації, є: мова, звичаї, традиції і культура, загальне історичне минуле, риси характеру. Інтегруюча функція й ієрархічна супідрядність цих факторів по-різному проявляється у різних етно-культурних середовищах і у різних історичних періодах, що обумовлюється середовищем мешкання, особливостями соціально-політичної ситуації, а також регіональною специфікою.

Уявлення про структуру етноконсолідуючих і етнодиференціюючих факторів залежить від рівня освіти населення і наявності етно-культурних контактів у повсякденному житті.

Третій параграф "Мова, історичне минуле і культура як цінності і символи етнічної самосвідомості" присвячений аналізу окремих цінностей і символів етнічної самосвідомості, виявлення ступеня їх актуалізації у самосвідомості двох поколінь - піддітків і батьків, які проживають в українсько-російському прикордонні.

Найбільш значущим елементом серед етноконсолідуючих і

етнодиференціюючих факторів є мова. Результати дослідження підтвердили гіпотезу про те, що на даному етапі мова є і найбільш актуалізованою цінністю в структурі етнічної самосвідомості для її носіїв.

Однак реальне функціонування мови в сільському і міському середовищі різне. Відношення до мови і масштаби її використання зумовлене не стільки мірою володіння нею, скільки конкретно-історичною специфікою регіону, культурною орієнтацією різних груп населення, а також мірою входження у певний культурний контекст.

Більшість респондентів розглядає свою мову як цінність і прагне зберегти її (при цьому 1/3 українців своєю рідною мовою вважають російську). Результати дослідження дозволяють зробити висновки про те, що в Харківському регіоні у найближчий час розповсюдження тільки якоїсь однієї мови не відбудеться і буде зберігатися тенденція до використання двох мов - української і російської. У цьому зв'язку розглядається питання про основні принципи мовної політики української держави.

Складовою частиною етнічної самосвідомості є історична свідомість, основна характеристика якої - сприйняття історії як цінності. Реально ця особливість історичної свідомості проявляється у вигляді зацікавленості до минулого свого народу. Значення історичного минулого як інтегратора етнічної спільності відбивається на суб'єктивному рівні.

Через аналіз історичних подій, які викликають найбільшу зацікавленість, з'ясувалося, що саме в найбільшій мірі актуалізоване в історичній пам'яті у даний момент. У рамках дослідження також був використаний метод аналізу символічних конфігурацій, представлений іменами найбільш видатних діячів минулого і сучасності (так звані імена-символи чи персоніфіко-

вані символи).

Продуціювання тих чи інших семантичних елементів залежить від того, як розставлені "акценти" у системі освіти, масової культури, засобах масової інформації. Будь-яка символічна система (у тому числі і система імен-символів) відноситься до явищ "рухомих" і залежних від соціально-політичних умов. При порівнянні системи персоніфікованих символів двох поколінь з'ясовано, що вони не мають антагоністичних символів чи символів, характерних тільки для одного якогось покоління. Разом з тим у персоніфікованій символічній системі батьків і дітей є і розбіжності, які пов'язані насамперед з актуалізацією в свідомості піддітків національної специфіки.

Об'єктивна база для формування етнічної і національної самосвідомості не зводиться лише до традиційної, етнічно-специфічної культури; вона включає і культуру сучасну. Однак результати дослідження показали, що процес формування уявлень про сучасну українську культуру у старшокласників тільки починається.

У четвертому параграфі "Етнічність як цінність. Проблеми толерантності в міжетнічних відносинах" розглядається суб'єктивне ставлення до етнічності і пов'язані з цим установки на міжетнічну взаємодію.

У числі ідентифікаційних ознак особистості етнічна належність займає одну з останніх рангових позицій (особливо це характерно для старшого покоління). Однак компаративний аналіз двох поколінь - старшокласників і їх батьків показав, що молодше покоління більш, ніж старше, є "етнізованим" (вища ступінь входження в етнічну проблематику)

Сприйняття етнічності як цінності поєднане з утворенням характерних установок етнічної самосвідомості, які безпосе-

редньо впливають на етнічні відносини.

Людина повинна мати *нормальні, здорові установки етнічної самосвідомості*, які передбачають розвинуту і стійку систему етно-культурних норм і цінностей, засвоєних особою, включених у її індивідуальну структуру, і відкритість до інших народів, готовність до співпраці та інтеграції на базі усвідомлення власної етнічності й одночасно поваги і толерантного ставлення до представників усіх національностей.

Ідея "етнічної" моделі нації не отримала в Харківському регіоні широкого розповсюдження ні серед старшого, ні серед молодшого покоління. Найбільше підтримується ідея про націю як про співгромадянство.

Підсумок містить основні висновки і рекомендації, що стосуються розглянутих у дисертаційному дослідженні проблем.

Думка про те, що етнічна різноманітність - не біда, а багатство будь-якого суспільства, повинна культивуватися державною ідеологією України, для якої ідея полікультурності суспільства зобов'язана стати пріоритетною. Саме в руслі цієї полікультурності суспільства повинно відбуватися формування суспільної свідомості про етно-національний розвиток України.

Основні положення дисертаційної роботи відображені у публікаціях:

1. Символ в структурі етнічного самосознання // Харьковские социологические чтения - 95. - X., 1995 - 0,4 др.арк.
2. Украинская государственность сквозь призму социокультурных детерминант (историко-социологический анализ) // Политика и власть. - X., 1995 - 0,4 др.арк.
3. Исторические знания как фактор формирования этнического и национального самосознания // Глобализация политики в контексте современной политической культуры: опыт и перспективы Восточной Европы. Материалы междунар. конф. - X., 1996 - 0,3 др.арк.

4. Етно-культурные особенности двуязычия // Толерантность как культурная универсалия . Материалы междунар. конф. - Х., 1996 - 0,3 др.арк., в співавторстві.

5. Особливості вживання української і російської мов у Харківському регіоні (за матеріалами соціологічного дослідження старшокласників) // Матеріали III Міжнародного конгресу українців - Х., 1996 - 0,3 др. арк.

6. Национально-этническая идентификация в украинско-русском пограничьи // Россия и Украина на пороге XXI века. Материалы междунар. конференции. - Воронеж, 1996 - 0,3 др.арк.

Болдецкая О.А. Этническое самосознание в украинско-русском пограничьи

Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.01 - Теория и история социологии. Харьков. Харьковский государственный университет, 1996.

Диссертация представлена в виде рукописи и посвящена проблеме изучения этнического самосознания. В работе определена специфика социологического подхода к изучению данного феномена. Предложен один из методов изучения этнического самосознания - метод анализа его ценностей и символов. Обосновано, что активизация этнического самосознания и актуализация его отдельных ценностей и символов детерминируется социально-политическими условиями и региональной спецификой.

Boldetskaya O.A. Ethnic Consciousness in Ukrainian-Russian boundary

The dissertation is submitted to the degree of candidate of sociological sciences on speciality 22.00.01 - Theory and history of sociology. Kharkov. Kharkov State University. 1996

The dissertation is presented as manuscript and is concerned with the problem of studying ethnic consciousness. The characteristic features of sociological approach to study of ethnic consciousness are described in the paper. One of the methods of studying ethnic consciousness that is the method of analysis of its values and symbols has been proposed. The activation of ethnic consciousness and actualisation of its values and symbols are determined by social-political conditions and regional specific have been grounded.

Ключові слова: етнічна самосвідомість; етнічна ідентичність; етнічна ідентифікація; цінності і символи етнічної самосвідомості; етно-культурні характеристики; етнічна спільнота; нація;

438237

Ав 36.254

Підписано до друку 24.10.96 г. Ум.-др. арк. 3,5. Заказ № 1182.
Тираж 100 примірників. Надруковано в ООО "КіПі-РІЗО".